

The Educational Approach of *Sharh at-Ta'arrof* to the Story of Prophet Adam (PBUH) in the Qur'an

Behjat Forughi Moghaddam*
Taghi Eje'ee**

Abstract

Sharh at-Ta'arrof is a very extensive and elaborate work on Kalaabaadi's *At-Ta'arrof* written in Persian and is in fact the oldest Sufi text of Persian language. However, Mostamli Bokhaari himself did not assign a name on his work, and this book is known as *Nur al-Moridin va Fadhihat al-Modda'in*, and is briefly called *Sharh at-Ta'arrof*. Apparently, *At-Ta'arrof*, in the sense of benediction and bliss, has been the writer's model in the writing of his work and he has followed it in this work. In this work, Mostamli has fortified his words by the verses of the Qur'an and has clarified and described many of his mystical terms and ideological foundations in the epistemological field through the Qur'anic stories for the sake of more and better benefit of disciples and the seekers of knowledge and perfection. Among the stories to be considered and applied in the *Sharh at-Ta'arrof* is the story of the creation of Adam (PBUH), the order to make prostrations before him and the refusal of the angels and the story of *Allam al-Asmaa* [i. e. he taught the names]", the Satan's violation and his being cursed, Adam (PBUH)'s violation and his being driven out of Paradise, his regret and saying "zalamnaa Anfusana [i. e. we mistreated ourselves]" and the acceptance of his repent, some of which Mostamli has explored and cited from several positive negative views and has made his mystical thoughts more tangible in this way for the audience.

The review of the story of Adam (PBUH) in the *Sharh at-Ta'arrof* shows that the writer, with an exploratory or realistic view, has considered God, Paradise, Adam (PBUH) and Satan as the actors of various parts of this story; and in this way, has described and explained the traits of God and some didactic mystical explanations, terms and principles. The most important results obtained from this review are:

1. The writer, in a positive and interpretive approach, has considered the true actor in the story of Adam's (PBUH) transgression from the order and his expulsion from Paradise, and in two cases, has explained divine affection and, in one case, has considered the reason for it as the arrangement of the journey from Paradise to the earth and its importance in austerity of the soul for Adam (PBUH).

2. The attribution of the transgression of interdiction to Adam (PBUH) is described in the *Sharh at-Ta'arrof* by two positive and negative approaches. In the positive attitude, Mostamli has considered the reason for the transgression as the fact

* Ph. D. Student of Persian Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran

** Assistant Professor of Persian Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran
t.ejeh@ltr.ui.ac.ir

Received: 22/01/2019

Accepted: 03/03/2019

that Adam (PBUH), in the state of infatuation by hearing the God's call of interdiction, has committed that violation to rehear the pleasing call of the almighty. In other words, the pleasure of rehearing the God's call has caused him to do this transgression of interdiction. According to the writer, this same state of infatuation and ignorance has caused Adam (PBUH) to say "Oh lord, we mistreated ourselves" after violating the prohibition of God and be subjected to forgiveness and divine mercy thereafter.

3. One of the interesting approaches of the author to the reviewed story is that he has attributed to Paradise the true action that led Adam (PBUH) to be expelled to the earth. In fact, in his belief, because Paradise had been proud of accommodating the Prophet of God and by this arrogance it committed an evildoing, it was punished, and God deprived it of accompanying with Adam (PBUH).

4. The most prominent act of Satan in the story of Adam (PBUH) is his violation of order and not prostrating before Adam (PBUH), which has been cited and evidenced by three negative viewpoints in explaining the negation of arrogance, negation of disobedience and necessity of piety. This negative attitude is existent, while some of the contemporary authors – including Abu Sa'id Abu al-Khair, Abul Hasan Kharqani and Abolqasem Karakaani – have a positive attitude to the story and have defended Satan and justified his actions. In the following table, based on the story and the interpretation of Mostamli, the different sections of the Qur'anic narrative of Adam's story are presented in terms of the type of attitude, the didactic inference of the writer and the actor of the deeds:

The actor	The story	The didactic approach	The type of attitude
God	Being expelled from Paradise	Divine zeal	Positive
God	Being expelled from Paradise	Divine love	Positive
God	Being expelled from Paradise	The importance of travel	Positive
Paradise	Being expelled from Paradise	Special disaster	Negative
Adam (PBUH)	His saying "we mistreated ourselves"	Awareness and infatuation	Positive
Adam (PBUH)	Eating the forbidden fruit	Pleasure to rehear the call of the almighty	Positive
Adam (PBUH)	Eating the forbidden fruit	greed	Negative
Adam (PBUH)	Being expelled from Paradise	Contrariness	Negative
Satan	Violating the order	Selfishness	Negative
Satan	Violating the order	Desecration	Negative
Satan	Violating the order	Impiety	Negative

Keywords :Sharh-at-Ta'arof, Prophet Adam (PBUH), Prophet Muhammad (PBUH), Satan.

References

- The Holy Quran.
- Baaloo, Farzad et al. (2017). A tragic reading of the story of Satan in the mystical tradition with an Aristotelian approach. *The History of Literature*, Vol. 79/3, pp. 5-23.
- Palmer, Michael (2006). *Freud, Jung and Religion*, Mohammad Dehqanpoor & Gholamreza Mohammadi (trans.), Tehran: Roshd.
- Javidaneh, Bahador (2010). Defending the Satan by some of the Sufi Seniors. *Epic Literary Bulletin*, Vol. 6, No. 10, pp. 134-161.
- Haji Esmaili, Mohammad Reza et al. (2011). The story of the creation and life of Adam (PBUH) in the Qur'an. *Qur'anic and Hadith Studies*, Vol. 5, No. 1, pp. 27-52.
- Dehbashi, Mehdi & Seyyed Ali Asghar Mirbagherifard (2005). *The History of Sufism* (1). Tehran: SAMT.
- Rahimi, Roohollah (2012). A short review of the intellectual foundations of ascetic mysticism in Persian prose textbooks. *Science and Research Magazine of Fasa Islamic Azad University*, Vol. 3, No.3, pp. 91-115.
- Sajjadi, Ja'far (2004). *Mystical lexicon*, Vol. 7, Tehran: Tahuri.
- Seraj Tusi, Abu Nasr (1914). *Al-Lama'e fet-Tasawwof*, Reynolds Allen Nicholson (emend.), Leiden: Braille.
- Sami'i Gilani, Ahmad (1991). On the Sharh at-Ta'arraf. *Ma'aaref*, Vol. 8, No. 3.
- Seif, Abdul Reza (2001). The story of Adam's creation in Masnavi Ma'navi. Supplement to the *Journal of Tehran Faculty of Literature and Humanities*, pp. 123-143.
- Gholamreza'i, Mohammad (2009). *Methodology of the Sufi Proses*, Tehran: Shahid Beheshti University.
- Qoshairi, Abdolkarim ben Hwazen (2017). *Resalah Ghoshayiriyyah*, Abu Ali Osmani (trans.), Seyyede Maryam Rozatian & Seyyed Ali Asghar Mirbagherifard (emend.), Tehran: Sokhan.
- Kashani, Ezzoddin Mahmood (2003). *Mesbah al-Hedayah wa Meftah al-Kefaayah*, Effat Karbaasi & Mohammad Reza Barzegar Khaleghi (introduction, emend and explanation), Tehran: Zavvar.
- Mokhtaari, Masroor et al. (2014). The inter-textual relationship between the Savaaneh al-Oshshaagh and Abhar al-Aasheghin, *Quarterly Journal of mystical Literature and Mythology*, vol. 10, No. 36, pp. 285-316.
- Mostamli Bokhaari, Abu Ibrahim Isma'il ibn Muhammad (1984). *Sharh at-Ta'arraf le-Maz'hab at-Tasawwof*, Mohammad Roshan (introduction, emendation and explanation), Tehran: Asaatir.
- Moosavi, Zahra Saadaat & Abdolhosein Farzaad (2014). The manifestation of the mystical references of Adam (PBUH) in the works of Attaar. *Islamic mysticism*, vol. 11, No. 43, pp. 165-183.
- Mehmaan Navaaz, Ali & Mehdi Mehrizi (2016). The study of the theological streams affecting Calaabaadi's At-Ta'arraf. *Mystical Studies*, vol. 23, pp. 179-206.
- Miri, Mohammad (2013). The mystical interpretation of the hadith of the creation of man on the divine form in the thought of Emaam Khomeini. *Matin Bulletin*, vol. 15, No. 61, pp. 111-130.
- Nez'hat, Bahman (2010). Theory of love in ancient mystical texts. *Literary Text Research*, vol. 14, No. 43, pp. 47-62.

- Nicholson, Reynold (2003). *Islamic Sufism*, Mohammad Reza Shafi'ee Kadkani (trans.), Tehran: Sokhan.
- Hojawiri, Abolhassan Ali ibn Uthman (2003). *Kashf al-Mahjub*, Zhukovsky (emend.), Tehran: Tahuri.

رویکرد شرح التعرف به داستان حضرت آدم(ع)

بہجت فروغی مقدم* و تقی اجیہ**

چکیده

اهل معرفت در تدوین آثار خود از قرآن بسیار استفاده کرده و به تناسب موضوع، به صورت آشکار و پنهان، آیات، داستان‌ها، واژه‌ها و اصطلاحات آن را به منظور استناد و استشهاد و معمولاً با دیدگاهی تأویلی در متن خود آورده‌اند. از میان داستان‌های قرآنی، ماجرای خلقت آدم (ع)، نقض نہی او، رانده شدنش از بہشت و توبہ کردن او و نقض امر شیطان در سجده کردن بر آدم، ابوالبشر از جمله برجستہ ترین مواردی است کہ با رویکردی تأویلی در متون تعلیمی عرفانی و از جمله در شرح التعرف آمده است. مسئلہ مطرح در این پژوهش این است کہ مستملی با چه رویکردی به بخش‌های مهم این ماجرا توجه و اشاره کرده و دیدگاه تأویلی وی متناسب با چرخش و جابہ جایی کنشگران چگونه است. نتایج بہ دست آمده در پاسخ بہ سؤالات مذکور بہ طور کلی این است کہ در این اثر ہرجا با دیدگاهی تأویلی، کنشگر حقیقی نقض نہی آدم (ع) خداوند است، بہ مواردی از قبیل محبت و غیرت الہی اشاره و استناد شدہ است. در مواردی نیز کنشگری حوادث را آدم (ع) دانستہ کہ با دو دیدگاه مثبت و منفی تفسیر و تبیین شدہ است. در مسئلہ نقض امر شیطان نیز رویکرد نویسنده کاملاً منفی است.

کلید واژه‌ها: شرح التعرف، حضرت آدم(ع)، ابلیس، غیرت، محبت.

۱. مقدمہ

از میان داستان‌های قرآنی، روایت خلقت آدم (ع) و سایر ماجراها درباره او این ویژگی را دارد کہ با رویکردهای مثبت و منفی متنوع و متعددی، تأویل و تفسیر شود و در تعلیم اصول و مبانی عرفانی از آن برای استناد و تمثیل و استشهاد استفاده شود. شرح التعرف کہ نویسنده در آن از این داستان، نہایت استفاده را بردہ، نخستین اثر عرفانی تعلیمی بہ زبان فارسی است کہ بر التعرف کلابادی نوشتہ شدہ است. کتاب التعرف لمذهب التصوف نوشتہ ابوبکر کلابادی از همان روزگار تألیف، چندان نام و آوازہ یافت کہ برخی در وصف آن گفتہ‌اند: «لو لا التعرف لما عرف التصوف» و بعضی نیز گفتہ‌اند: «لو لا التعرف لبطل التصوف». التعرف از آثار کهن و بنیادین صوفیان و از گویاترین و دقیق‌ترین آنهاست (← مستملی بخاری، ۱۳۶۳: ۵). برخی بر این باورند کہ التعرف در واقع اعتقادنامه کلابادی است و بیشتر صبغہ کلامی دارد (← سمیعی گیلانی، ۱۳۷۰: ۶۰) و نویسنده در آن مباحث کلامی همچون صفات

behjatforoughi@yahoo.com

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

t.ejeh@ltr.ui.ac.ir

** استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (مسئول مکاتبات)

تاریخ وصول: ۱۳۹۷/۱۱/۲ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱۲/۱۴

خدا، ایمان و قدر و موضوعات صوفیانه چون اولیاء، فقر، قرب، تجرید و تفرید، وجد و... را بررسی کرده است. این کتاب در طی سده‌هایی در مناقشات اعتقادی بین مذاهب، میزان و معیاری برای سنجش اعتقادات کلامی صوفیه بوده و توجه نویسندگان را به خود جلب کرده است. «از نظر مضامین کلامی می‌توان گفت/تعرف به اصول مشترک دو مکتب جدیدالتأسیس اشعری و ماتریدی پایبند بوده است؛ ولی در موارد افتراق این دو مکتب، این عالم بخارایی از سنت‌های اعتقادی ماوراءالنهریان فاصله گرفته و به باورهای عراقیان نزدیک شده است» (مهمان‌نواز و مهریزی، ۱۳۹۵: ۱۸۴). اهمیت/تعرف در میان اهل معرفت سبب شد از همان ابتدا بسیاری بر آن شرح بنویسند؛ از جمله شرح/تعرف مستملی بخاری.

شرح/تعرف، اثری بسیار گسترده و مبسوط بر/تعرف است که به زبان فارسی نگارش یافته و در واقع کهن‌ترین متن صوفیانه زبان فارسی است؛ البته ظاهراً خود مستملی بخاری، نامی بر اثر خود ننهاده است، اما اثر وی به «نورالمیریدین و فضیحه المدعین» معروف بوده و به اختصار شرح/تعرف نامیده شده است (← غلامرضایی، ۱۳۸۸: ۸۸). مستملی بخاری، درباره انگیزه نوشتن شرح/تعرف چنین گفته است: «اصحاب از من درخواستند تا کتابی جمع کنم مشتمل بر دیانات و معاملات و حقایق و مشاهدات و اشارات به پاریسی تا فهم ایشان مر آن را اندر یابد و به عبارت غلط نکنند که غلط اندر توحید کفر باشد. اجابت کردم به حسب طاقت و بنا کردم بر کتابی که شیخ ما ابوبکر بن ابی اسحق محمد بن ابراهیم بن یعقوب البخاری الکلابادی رحمه الله تألیف کرده است؛ نام وی کتاب/تعرف لمذهب/التصوف. و من آن کتاب را به شرح کردم تا به سخن پیران متقدمان تبرک کرده باشم و نیز مقتدی باشم، نه مبتدی تا کس بر من عیبی نکند. و هرچه گفتم مؤکد کردم به آیتی از کتاب خدای عزوجل یا به خبری از رسول صلوات الله علیه و علی آله یا به مسئله‌ای از فقه. و اندر این کتاب یاد کردم اعتقاد در توحید و دیانات و احوال و مقامات و حقایق و مشاهدات و رموز و اشارات و سخن مشایخ و حکایات بر طریق سنت و جماعت» (مستملی بخاری، ۱۳۶۳: ۳۴-۳۳). چنان‌که از نقل مذکور برمی‌آید،/تعرف، به سبیل تیمن و تبرک، الگوی نویسنده در تألیف اثرش بوده و در این کار به او اقتدا شده است. وی در این اثر، کلام خود را به آیات قرآن مؤکد و بسیاری از اصطلاحات عرفانی و مبانی ایدئولوژیک خود را در حوزه معرفت‌شناختی، برای بهره بیشتر و بهتر مریدان و سالکان طریق معرفت و کمال به وسیله داستان‌های قرآنی تبیین و تشریح کرده است. از جمله داستان‌های مورد توجه و کاربرد در شرح/تعرف، ماجرای خلقت حضرت آدم (ع)، امر به سجده بر او و امتناع ملائک و ماجرای «عَلَم الاسماء»، نقض امر شیطان و ملعون شدن او، نقض امر آدم (ع) و رانده شدنش از بهشت، پشیمانی وی و «ظَلَمْنَا انفسنا» گفتنش و پذیرفته شدن توبه وی است که مستملی برخی از آنها را از چندین دیدگاه مثبت و منفی تأویل و استناد کرده است و اندیشه‌های عرفانی خود را از این طریق برای مخاطب دست‌یافتنی‌تر ساخته است. با توجه به برجستگی کاربرد داستان‌های مذکور در شرح/تعرف و موضع معرفت‌شناختی نویسنده درباره آنها، در این مقاله کوشش خواهد شد داستان‌های مذکور بررسی و رویکرد تعلیمی مستملی تبیین و تشریح شود.

۲. پیشینه تحقیق

قرآن‌پژوهان و عرفان‌پژوهان کاربرد داستان‌های قرآنی در متون عرفانی را از دیدگاه‌های مختلف بررسی کرده‌اند. از میان آنچه مرتبط با موضوع این پژوهش است، نخست مقاله «خوانشی تراژیک از داستان ابلیس در سنت عرفانی با رویکردی ارسطویی» است (← بالو و دیگران، ۱۳۹۶). «داستان آفرینش آدم (ع) در مثنوی معنوی»، مقاله دیگری است که رویکرد مولوی را به داستان مذکور بررسی کرده است (← سیف، ۱۳۸۰). موسوی و فرزاد (۱۳۹۳) نیز در مقاله «تجلی اشارات عرفانی حضرت آدم (ع) در آثار عطار» همین موضوع را در آثار عطار پژوهش کرده‌اند. «تفسیر عرفانی حدیث آفرینش انسان بر صورت الهی در اندیشه امام خمینی» نیز متناسب با موضوع این پژوهش است (← میری، ۱۳۹۲). مقاله دیگری نیز درباره جانبداری اهل

معرفت از نقض امر ابلیس با عنوان «دفاع از ابلیس نزد برخی از اکابر صوفیه» نوشته شده است (← جاویدانه، ۱۳۸۹). حاجی اسماعیلی (۱۳۹۰) نیز در «داستان آفرینش و سرگذشت حضرت آدم (ع) در قرآن» پژوهشی مرتبط با موضوع این مقاله دارد. بنابر پیشینه ارائه‌شده، مقاله حاضر با توجه به منبع پژوهش شده و رویکردی که به موضوع دارد، مبحثی تازه را طرح خواهد کرد و به دنبال دستیابی به پاسخ سؤالات پژوهشی زیر است:

۱- با توجه به دو جریان عرفان زاهدانه که در زمان مستملی وجود داشت، وی کدام رویکرد را به داستان نقض امر ابلیس دارد؟

۲- آیا رویکرد نویسنده به کنشگری حضرت آدم (ع) در داستان نقض نهمی و رانده شدنش از بهشت، منفی یا مثبت است؟

۳- مستملی از کدام یک از بخش‌های داستان حضرت آدم (ع) بیشتر استناد جسته است؟

۴- آیا نویسنده از این داستان در تشریح اسماء و صفات خداوند نیز استفاده کرده است؟ در ادامه به بررسی شرح‌التعرف از دیدگاه خاص مقاله و جهت یافتن پرسش‌های بالا پرداخته خواهد شد.

۳. تعلیمات عرفانی از داستان حضرت آدم (ع) در شرح‌التعرف

داستان حضرت آدم (ع) از جمله داستان‌هایی است که در شرح‌التعرف، دستمایه نویسنده، برای تعلیم برخی از عقاید و اصول و اصطلاحات عرفانی شده است. در یک تقسیم‌بندی کلی، رویکرد مستملی به بخش‌های مختلف داستان حضرت آدم (ع) را می‌توان از دیدگاه کنشگران به سه بخش کلی کنشگری خداوند، کنشگری آدم (ع) و کنشگری شیطان تقسیم کرد.

۱-۳. کنشگری خداوند

در این نوع نگرش که نویسنده به بخش‌های مختلف روایت قرآنی داستان آدم (ع) دارد، کنشگر افعال، خداوند است و نویسنده در این رویکرد، برخی از صفات خداوند از جمله غیرت و محبت را توصیف کرده است.

۱-۱-۳. غیرت الهی

یکی از اصول برجسته عرفانی که بسیاری از اهل معرفت بدان توجه کرده‌اند، این است که فرد گرایشی بی‌اختیار و ناخودآگاه به خداوند دارد؛ گرایشی که در واقع خود خداوند آن را در فرد به وجود می‌آورد و زمینه آن را فراهم می‌کند. همان که مولوی آن را بازجستن روزگار وصل می‌داند و بازگشت قطره به دریا از تمثیل‌های برجسته آن است. نه تنها عرفا که بسیاری دیگر از جمله روان‌شناسانی چون کارل گوستاو یونگ (۱۸۷۵-۱۹۶۱) نیز با مطالعه آداب و رسوم قبایل سرخ‌پوست، اساطیر، افسانه‌ها و خواب‌ها دریافته است که گرایش به کمال و فردیت و حقیقت، گرایشی ناخودآگاه است. به عقیده وی «فرایند فردیت، فرایندی کاملاً خودبه‌خودی و طبیعی درون روان است که پایه‌پای فرایندهای جسمی رشد و تحول پیش می‌رود؛ بنابراین چیزی نیست که بتواند از بیرون تحریک شود؛ بلکه به‌طور بالقوه در تمامی انسان‌ها وجود دارد» (پالمر، ۱۳۸۵: ۲۰۳).

در شرح‌التعرف نیز نویسنده بر این باور است که فرد به خودی خود نمی‌تواند به سوی خداوند گرایشی داشته باشد؛ بلکه این خود اوست که این گرایش را در وجود انسان مشتعل می‌کند. او این گراییدن را به دو معنی می‌داند: «و آن گراییدن به دو معنی بود: یا با هرچه بسازند، بلا گرداند تا بگریزند و بدو بازآیند، چون آدم که با بهشت آرام گرفت بر وی محنت گشت تا از بهشت ورا زوال آمد، و آدم با یاد مولی بماند... و دیگر وجه آنکه هر جا که نیکویی امید دارند، حق از آن نیکوتر کند با ایشان تا از شرم اینجا بازآیند» (مستملی بخاری، ۱۳۶۳: ۴۲/۱). چنان‌که در این بند آمده است، مستملی، دیدگاه خود مبنی بر اینکه خداوند هر آنچه را انسان بر آن انس گیرد، به بلا تبدیل می‌کند تا وی دل از آن برکنده و به خداوند گرایش یابد، با قصه بیرون رانده‌شدن حضرت آدم (ع) برای مخاطب خود ملموس‌تر و روشن‌تر ساخته است. وی معتقد است اگر حضرت آدم

(ع) از بهشت رانده شد، به این دلیل بود که وی به آن دل بسته و در آنجا قرار و آرام یافته بود، بنابراین خداوند این آرامش را برهم زد تا او به یاد خدا بیفتد و به سوی او بازگردد. در واقع او با این تمثیل، سالکان و مریدان را به ترک تعلق و رهاکردن هرچه غیر خداوند توصیه می‌کند و سلوک حقیقی را این می‌داند.

دیدگاه مذکور نسبت به خداوند از یک‌سوی قید اختیار را از آدم (ع) در انجام نقض نهی برمی‌دارد و آن را به خداوند نسبت می‌دهد که این فعل خداوند نیز در «غیرت الهی» ریشه دارد و خود نشانه «محبت» است؛ زیرا بنابر اعتقاد اهل معرفت، «هیچ محب نبود آلا که غیور باشد و مراد از غیرت، حمیت است بر طلب قطع تعلق محبوب از غیر یا تعلق غیر از محبوب یا نسبت مشارکتش با او یا سبب اطلاعش بر او» (سجادی، ۱۳۸۳: ۶۱۲). براساس این دیدگاه، محبتی که خداوند به آدم (ع) دارد، سبب شده که او را در دایره غیرت خود قرار دهد و در این دایره، هیچ چیزی جز خود او نباید مورد توجه و علاقه آدم (ع) باشد؛ در غیر این صورت وی به تیر غیرت گرفتار آمده و بهشت دلخواه او با ترتیب یک نهی، با علم به اینکه بدون شک نقض خواهد شد، از آدم (ع) گرفته می‌شود تا وی کانون توجه خود را از بهشت بر خداوند انتقال دهد و خلیفه‌الله شود. مستملی در جایی دیگر از اثر خود نیز با همین رویکرد، جریان بیرون رانده شدن حضرت آدم (ع) را نتیجه غیرت الهی دانسته و بدین ترتیب و به‌طور آشکار (خدا بر او زلتی راند)، وی را ناگزیر از نقض نهی دانسته است:

«و این چنان است که چون آدم سجود ملائکه بیافت و تعلیم اسما بیافت و بهشت مستقر بیافت؛ و حوا را جفت بیافت و تاج عز بر سر بیافت، با این عز انس گرفت، حق بر او زلتی براند تا او را از همه مجرد گردانید، از انس جدا گشتن، صعب است. آدم، علیه‌السلام سیصد سال می‌گریست و بر سر او جز ذکر رب نگذشت و بر زبان او جز نام خدا نرفت. با حق خوی کرد و همه را فراموش کرد. چون فرد، حق را گشت، همه در پیش او نهاد، روی آنجا کرد» (مستملی بخاری، ۱۳۶۳: ۱۴۲۹/۴). در بند بالا نیز کنشگر حقیقی به‌طور مضمّر، خداوند است و زلت آدم (ع) نه خوردن میوه ممنوعه، بلکه انس گرفتن به غیر حق دانسته شده است که غیرت الهی را به جوش آورده و بیرون رانده شدنش از بهشت را در پی دارد. نکته تأمل‌برانگیز در اینجا این است که این نوع رویکرد مثبت به داستان نقض نهی عرفانی به کتبی چون رساله قشیری که تحت تأثیر شرح التعریف پدید آمده نیز انتقال یافته است؛ برای مثال قشیری در تبیین صفت «غیرت» خداوند به داستان حضرت آدم (ع) اشاره و آن را این‌گونه تأویل کرده است: «و بدانید که سنت حق سبحانه و تعالی با اولیای خویش آن است که چون ایشان به غیر او مشغول شوند یا دل به غیر او مشغول دارند، آن بر ایشان شوریده دارد از غیرت بر دل‌های ایشان تا وی را به اخلاص عبادت کنند، فارغ از آنچه بدان میل گرفته باشند. چنان‌که آدم علیه‌السلام چون دل بر آن نهاد که جاوید در بهشت خواهد بود، از آنجاش بیرون کردند» (قشیری: ۳۹۴).

۳-۱-۲- محبت الهی

یکی از اصطلاحات جریان‌ساز در میان اهل معرفت، واژه محبت است که در نهایت به عشق منتهی می‌شود. جریان‌شناسی مقوله عشق به رابعه عدوی، عارفه مشهور بصره در قرن دوم هجری قمری بازمی‌گردد که به تبع او صوفیانی چون شقیق بلخی (۱۹۴ه.ق)، سمنون محب (۲۸۷ه.ق)، بایزید بسطامی (۲۳۴/۲۶۱ه.ق) و حلاج (۳۰۹ه.ق) به تشریح و تفصیل عشق پرداختند. نخستین رساله مستقل و مفصل درباره عشق در گستره عرفان اسلامی، *عطف الألف المألوف علی اللام المعطوف* نوشته ابوالحسن دیلمی (۳۹۱ه.ق) است. نویسنده این کتاب که آن را به زبان عربی نوشته، در شرح و تحلیل موضوع عشق از آرای فقها و متکلمان و فیلسوفان و متصوفه به تفصیل استفاده کرده است (نزهت، ۱۳۸۹: ۵۰-۴۹). بعد از *عطف الألف*، رساله *سوانح العشاق* احمد غزالی (۵۲۰ه.ق)، که از گرانباترین و نفیس‌ترین گنجینه‌های عشق عرفانی است، نخستین اثری است که به زبان فارسی درباره عشق نوشته شده و اگرچه نویسنده در تألیف آن به کتاب *عطف الألف* نیز نظر داشته و از آن تأثیر پذیرفته است، در واقع می‌توان گفت که غزالی شیوه جدیدی را در ادبیات فارسی پایه‌گذاری کرده و کتاب‌هایی چون *سوانح*

احمد ناگوری (منسوب به عین القضاة همدانی) و لمعات فخرالدین عراقی و لویح عبدالرحمان جامی به تقلید از این کتاب تدوین شده است. «غزالی در تذکره‌ها پیرو سنت تصوف خراسان و اهل «سکر» معرفی شده است. او آثار متعددی به زبان عربی و فارسی از خود به جای گذاشته که *سوانح العشاق* مهم‌ترین آن‌ها به حساب می‌آید» (مختاری و دیگران، ۱۳۹۳: ۲۸۷). *عبر‌العاشقین*، یکی دیگر از رساله‌های نفیس با موضوع عشق است که شیخ ابومحمد روزبهان‌بن‌ابی‌نصر البقلی فسوی شیرازی (۶۶۰-۵۲۲ه.ق) نوشته است.

در شرح‌التعرف، دربارهٔ محبت الهی، سخن بسیار گفته شده است. نویسنده در چندین مورد برای توضیح این مقوله از داستان حضرت آدم (ع) استفاده و درک و دریافت آن را به ذهن مخاطب نزدیک‌تر ساخته است. یکی از مواردی که از آن برای توضیح بیشتر محبت الهی استفاده شده، داستان رانده شدن حضرت آدم (ع) از بهشت است: «تا گروهی به قصهٔ آدم چنین گفتند، چون دید آدم که حق عزوجل با ابلیس چه کرد، لذت عیش اندر خطر برهانید. چون حق دانست که آن دوست ما را لذت عیش نیست از خطر فراق ما، تا با وی همان نکنیم که با دشمن وی کردیم، زلتی بر دست وی براند. خواست آدم اندر آن ساعت که از بیم فراق بسوزد و هلاک گردد. ندا آمد: «أَلَمْ أَنْهَكُمَا عَنْ تَلْكُمَا الشَّجَرَةَ وَأَفَلْ لَكُمَا إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عَدُوٌّ مُّبِينٌ» (۲۲ اعراف). چون معاتبه آمد و لعنت نیامد، دانست که اینجا محبت است و عداوت نیست. دل دوستان را چنین نگاه دارند. ظاهر آدم به اظهار عتاب و ملامت گریان، و باطن وی به اظهار محبت نازان. و اندر این سخن سری عجب است. چون مولی و را گفت: «وَأَقْلُ لَكُمَا إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عَدُوٌّ مُّبِينٌ» (۲۲ اعراف)، من شما را گفتم که وی شما را دشمن است. معنی این سخن آن است که وی دشمن من است، از بهر آنکه من و را لعنت کردم. اگر شما نیز دشمن من بودی‌ای، وی شما را دوست بودی. از بهر آنکه دشمن دشمن، دوست باشد، چون وی شما را دشمن است، بدانید که شما مرا دوست‌ایت. به عتاب منالیت و بدین دوستی بنازیت که دوستی با عتاب، بهتر از دشمنی بی‌عتاب. چون به ما نگری، حکم دوستی بنگر. هرگاه که خویشتن بینی، اینی» (مستملی بخاری، ۱۳۶۳: ۹۴۰/۳).

در بند بالا علت اینکه حضرت آدم (ع) بعد از نقض نهی و خوردن میوهٔ ممنوعه، عتاب شده نه لعنت، محبت الهی در حق وی دانسته شده که رویکردی مثبت به این داستان است و نویسنده در این تأویل نیز کنشگر اصلی را خداوند می‌داند که از سر محبت «زلتی بر دست وی براند» و او را از بهشت بیرون راند. نکتهٔ جالب در این بند این است که نویسنده، نقض نهی آدم (ع) را به شکل‌های مختلف به خداوند نسبت داده و رویکرد تأویلی مثبتی بدان دارد و تنها در دو مورد، که در بخش‌های دیگر خواهد آمد، این امر با رویکردی منفی تأویل شده که در این دو مورد نیز فعل به‌طور مستقیم به خود حضرت آدم (ع) نسبت داده شده است؛ اما دربارهٔ ابلیس، از آنجاکه مستملی، نگرشی کاملاً منفی به کردهٔ او دارد، بدون استثنا نقض امر او نیز منفی تأویل و تفسیر شده است.

مستملی در جایی دیگر از شرح خود به مقایسهٔ شخصیت حضرت آدم (ع) و ابلیس پرداخته و در این تقابل، بحث محبت خداوند به حضرت آدم (ع) را مطرح کرده است: «هرکس که در کوی محبت به راهی فرورود، پندارد که در هر دو جهان راه جز این نیست، چنان‌که خدای تعالی گفت: «كُلُّ حَزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ» (53 مؤمنون)، و دلیل بر آنکه محبت از عیب دیدن کور گرداند، مثلی است معروف که میان خلق گویند: نه هرکه نیکوتر دوست‌تر، لکن هرکه دوست‌تر نیکوتر. پس علت محبت جمال نیست، لکن علت جمال، محبت است، چون محبت آمد، پرعیب بی‌عیب گردد، و چون محبت رفت، بی‌عیب پرعیب گردد. و دلیل بر این خدمت ابلیس و زلت آدم است علیه‌السلام که زلت نشان عیب است و خدمت نشان آرایش. چون ابلیس را در ازل عداوت بود، خدمت، سبب لعنت گشت و چون آدم را علیه‌السلام در ازل محبت بود، زلت، سبب قربت گشت» (مستملی بخاری، ۱۳۶۳: ۱۴۱۷/۴).

در بند بالا علت عزت حضرت آدم (ع) بعد از نقض نهی، محبت دانسته شده است؛ در حالی که در نقطهٔ مقابل آن ابلیس

قرار دارد که پس از نقض امر به دلیل عداوتی که داشت، مستحق لعنت شد. به نظر می‌رسد محبتی که در اینجا ذکر شده، از جانب آدم (ع) به خداوند است؛ چون عداوت نیز از جانب ابلیس است نه خداوند.

۳-۱-۳- لزوم سفر و نقش آن در ریاضت نفس

سفر یکی از مسائلی است که اهل معرفت با تأسی به قرآن کریم و قول خداوند در آیات ۱۳۷ آل عمران، ۱۱ انعام، ۳۶ نحل و... بسیار بدان اهمیت داده‌اند. مستملی بخاری نیز سفر را ضرورتی مهم برای سالک دانسته و پس از تقسیم آن به دو گونه سفر نفوس و سفر قلوب، برای توضیح و تبیین بیشتر مسئله به سفرهای بسیاری از انبیا در قرآن و از جمله سفر حضرت آدم(ع) از بهشت به زمین اشاره کرده است: «سفر قلوب، خلاف سفر نفوس است، و بسیار کس هست که او را نفس، مقیم است و دل مسافر، و بسیار کس هست که او را نفس، مسافر است و دل مقیم. و اگر در سفرکردن خود هیچ چیز نیستی، مگر آنکه اول انبیا علیهم السلام آدم را از بهشت به دنیا فرستادند به سفر... اگر چیزی بودی ریاضت نفس را بهتر از سفر، خواص خویش را به آن چیز آزموده گردانیدی» (همان: ۱۱۸۰/۳).

مستملی با این استدلال که خداوند برای انبیای خود بهترین‌ها را اختیار کرده و یکی از این اختیارات، سفر است که همه آنها را بر آن داشته است، سالکان و مریدان خود را به سفر توصیه می‌کند و آن را بهترین وسیله برای ریاضت نفس می‌داند که خواص از اهل معرفت بدان پرداخته‌اند. اهمیت سفر نزد اهل معرفت چنان است که عزالدین کاشانی، آن را در تمرین نفوس طاغیه و تلین قلوب قاسیه، بسیار مؤثر و در حد تأثیر نوافل و صوم و صلوه می‌داند (←کاشانی، ۱۳۸۲: ۲۲۴). علاوه بر شواهد نقل شده، بسیاری دیگر از اهل معرفت نیز در آثار خود فصلی را به سفر و آداب و اصول آن اختصاص داده‌اند که این امر نشانه اهمیت آن نزد ایشان است (←قشیری، ۱۳۹۶ و هجویری، ۱۳۸۲). در بند بالا، با تأویلی دور از ذهن، نویسنده، بحث سفر را پیش کشیده و انتقال آدم (ع) از بهشت و دنیا را آن هم به کنشگری خداوند، نوعی سفر دانسته که نتیجه آن تعالی و کمال است. درواقع او تمامی ماجرای نهی و نقض نهی را نقشه خداوند و مقدمه‌ای برای محقق شدن این سفر دانسته است.

۳-۲- کنشگری بهشت و ابتلای او به بلای خاص

یکی از زیباترین تأویلاتی که مستملی بخاری از داستان رانده شدن حضرت آدم(ع) از بهشت به دست داده، بخشی است که در آن به توضیح بلای خاص و عام پرداخته است. وی در این بخش، بسیاری از آزمون‌های پیامبران را با نگرشی تأویلی مطرح کرده و از جمله رانده شدن حضرت آدم(ع) از بهشت را از قول بزرگان اهل معرفت به این دلیل دانسته که بهشت در جایگاه یک کنشگر جاندار سربرآورده و خود را نوازنده اولیای حق دانسته و همین امر سبب شده است که خداوند با یک زلت، او را از نواختن حضرت آدم(ع) معزول دارد. بنابر این دیدگاه، بلا برای عوام عذاب است؛ درحالی که خواص، عذابی برای بلا هستند و با ایشان بر بلا عذاب نازل می‌شود: «گروهی از بزرگان چنین گفته‌اند که حق تعالی که چون بر اولیای خود بلا گمارد، نه به آن گمارد تا ایشان را به بلا عذاب کند، لکن بلا را به ایشان عذاب کند. و این از بهر آن است که بلا عذاب عام است. و باز خاص، بلا را عذاب آید. چون عام را از بلای باطن خبر نیست، چون بلای ظاهر پدید آید، بنالند، اما آن بلا که خاص در سر می‌کشند، اگر بلای هر دو کون پیش آن بلا بری، نیست گردد. و این چنان است که کسی را به عقابین بزنند تا تازیانه زنند، آن او را بلا است. باز چون بخواهند کشتن، امر آید که کشتن عفو کردیم تا تازیانه زنند و نکشند، آن تازیانه او را نعمت گردد. تا بزرگان چنین گفته‌اند که چون بهشت سر برآورد که نوازنده اولیای او منم؛ به یک زلت او را از نواختن آدم علیه السلام معزول کرد. آن که کسی را به یک زلت نگاه نتواند داشتن، چندین هزار خلق را با چندین هزار معاصی چگونه نگاه دارد؟!» (مستملی بخاری، ۱۳۶۳: ۱۲۲۹/۳).

در تأویل مذکور نیز زلت به خداوند نسبت داده شده است؛ البته این بار نه به دلیل کرده آدم(ع) بلکه به دلیل نازشی که بهشت کرد که «نوازنده اولیای او منم» درواقع این بار غرور و تبختر بهشت سبب زلت شده است. در این بند، گونه‌ای

جاندارپنداری و تشخیص وجود دارد، این‌گونه که بهشت همچون کنشگری خطاکار ترسیم شده است که ناز و غرور و تکبرش از اینکه آدم (ع) را در خود جای داده، سبب محرومیتش از حضور وی در خود شده و خداوند از سر غیرت و برای عذاب بهشت، او را از حضور آدم (ع) محروم ساخته است تا او به سزای زلتش معزول شود.

۳-۳- کنشگری آدم (ع)

در این بخش، نویسنده دو گونه رویکرد منفی و مثبت به ماجرا با کنشگری آدم (ع) دارد.

۳-۳-۱- نگرش مثبت

۳-۳-۱-۱- لذت شنیدن خطاب دوباره حق

یکی از بخش‌های برجسته در روایت قرآنی داستان حضرت آدم (ع)، نقض نهی وی و خوردن میوه ممنوعه است. اهل معرفت به این ماجرا همچون نقض امر ابلیس، دو رویکرد متفاوت دارند؛ بدین ترتیب که برخی با دیدگاهی منفی و از روی سرزنش به آن پرداخته‌اند و عده‌ای از روی لطف و با رویکردی مثبت آن را تفسیر و تأویل کرده‌اند. در شرح‌التعرف، رویکرد مؤلف به داستان نقض امر ابلیس کاملاً منفی است و هیچ حمایتی از ابلیس در این ماجرا نمی‌کند. اما جریان نقض نهی آدم (ع) در شرح‌تعارف با هر دو دیدگاه مثبت و منفی، تأویل و تشریح شده است. البته در مجموع رویکرد مستملی به جریان نقض نهی آدم (ع) مثبت است تا آنجا که وی این امر را خارج از اختیار وی و نشانه محبت و غیرت خداوند دانسته است. یکی از تأویلات مهمی که وی از این داستان کرده، این است که آدم (ع)، تنها به اشتیاق شنیدن خطاب خداوند، این نقض را مرتکب شد و در سکر لذت این خطاب از میوه آن درخت خورد: «و نیز باشد که این حال در اندیشه پدید آید بی‌مشاهدت تا در خوردن و خفتن غایب گردد از اندیشه دوست؛ و این صفت نیز در مادران بیاید چون واله و شیفته گردند به فرزند؛ و در خداوندان مصائب بیاید. و در عرف این را دلایل بسیار است. اما دلایل اصول آن است که گروهی از بزرگان چنین گفته‌اند که آدم علیه‌السلام چون او را ندا آمد که: اسْكُنْ اَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ. در لذت خطاب حق چنان واله گشت که نیز او را قرار نماند، در سکر لذت خطاب حق از آن درخت بخورد تا مگر آن خطاب دگرباره بازآید. چون ندا آمد که: اَلَمْ اَنْهَكُمَا، مراد حاصل آمد که او را این اکل از بهر این بایست» (همان: ۱۴۸۹/۴).

در بند بالا نویسنده با استناد به داستان نقض نهی آدم (ع) و تأویل آن به حالت سکری که از خطاب خداوند برای وی حاصل شده بود، به توضیح و تبیین مسئله بی‌خویشتنی و باخویشتنی پرداخته و به مادران در ارتباط عاشقانه با فرزند و خداوندان مصیبت نیز مثال زده و آن را به ذهن مخاطب نزدیک‌تر ساخته است. بنابر این بند و بخش‌های دیگر که در این مقاله بدان پرداخته شده، عارف و مؤمن حقیقی در ارتباط با خداوند در سکر و بی‌خویشتنی و بی‌اختیاری محض است و زمانی که متوجه خود می‌شود و از سکر به صحو می‌آید، به اختیار خود دست به اعمالی می‌زند که سبب بُعد او از درگاه حضرت دوست می‌شود. بنابر این توضیح، مستملی از گروه عارفانی است که حالت سکر و بی‌خود را برای سالک ترجیح می‌دهد و آن را نشانه خلوص و ایمان حقیقی می‌داند.

۳-۳-۱-۲- پذیرش زلت و «رَبَّنَا ظَلَمْنَا اَنْفُسَنَا» گفتن آدم (ع)

صحو و سُکر، دو اصطلاح رایج عرفانی است که توجه اهل معرفت سخت بدان معطوف بوده است. قشیری در تعریف این دو اصطلاح چنین گفته است: «و از آن جمله صحو و سکر است. صحو بازآمدن بود با حال خویشتن و حس و علم، با جای آمدن پس از غیبت و سکر، غیبتی بود به واردی قوی» (قشیری، ۱۳۹۶: ۱۲۶). مستملی نیز که قشیری در تألیف خود از اثر وی تأثیر پذیرفته است و در این تعریف با وی اشتراک لفظ و نظر دارد، صحو را با خود بودن و سکر را بی‌خویشتنی تعریف کرده است: «پس آنکه صاحی باشد، باخویشتن باشد اگرچه مراد حق بر مراد خود اختیار کند، و چون با تمییز باشد، آمن نباشد، که در آن اختیار خویشتن بیند، هلاک گردد. پس به این معنی، مستی از صحو اولاتر باشد... پس آدم علیه‌السلام

چون زلت کرد، خویشتن را ندید به آن معنی که گفت: این مرتبت که مرا داده‌اند و به این درجه که مرا برآورده‌اند، این زلت چه مقدار است، لکن بزرگی خویشتن زیر قدم آورد و آن سجود ملایکه و نواخت‌های دیگر با یکسو نهاد و صفت ظلم پیش آورد و گفت: «رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا» لاجرم خلافت بار آورد» (مستملی بخاری، ۱۳۶۳: ۱۴۹۸/۴).

بنابر التعریف، سکر که بی‌خویشتنی است، پسندیده‌تر و ستوده‌تر از صحو است. نویسنده در تأیید این نظر خود به داستان آدم (ع) استناد کرده و معتقد است که پس از نقض نهی و خوردن میوه ممنوعه، به این دلیل که خویشتن و جایگاه متعالی خود را ندید و با نهایت تواضع، «رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا» گفت، به مقام خلافت رسید. صحو و سکر و اهمیت آن در نگرش عرفانی شارح التعریف سبب شده که او در جایی دیگر و با استناد به بخشی دیگر از داستان آدم (ع) به تبیین و تشریح آن پردازد. وی در تفسیر و تأویل ماجرای آموختن اسماء به حضرت آدم (ع) چنین گفته است: «سؤال آمد که: مَنْ رَبُّكَ؟ چون مقام صحو بود، جواب آمد که: ربی الله. چون خطاب از حق بود، حیرت واجب کرد. تلقین می‌بایست. و چون خطاب از حق نبود و از ملک بود، حیرت واجب نکرد. تلقین نبایست. و مثال این آن است که چون فرشتگان را گفت: «أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ». مرا بگویند که این‌ها چه نامند. چون ایشان را به خود مشغول کرد، متحیر گشتند، گفتند: «سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا». باز آدم را علیه‌السلام گفت: أَنْبِئُهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ. ایشان را بگوی که این‌ها چه نامند؟ چون او را به غیر خود مشغول کرد، نه به خود، متحیر نگشت، جواب داد. اینک صفت صحو و سکر این است که یاد کردیم» (همان: ۱۵۰۱/۴).

در بند بالا نویسنده بر این اعتقاد است که علت اینکه فرشتگان اسماء را نمی‌دانستند، قراردادن ایشان در مقام صحو بود؛ در حالی که چون آدم (ع) از خویشتن غافل و در مقام سکر بود؛ از این روی اسماء را به تمامی می‌دانست و آن را به فرشتگان آموخت تا حجت بر آنها تمام شود و بر او سجده کنند.

۳-۲-۳- نگرش منفی

۳-۲-۳-۱- طمع

یکی از اصول تربیتی مد نظر اهل معرفت این است که سالک باید همواره بر آنچه خداوند برای وی مقدر ساخته است، راضی باشد و در طلب زیادت از آن گستاخی و ترک احتشام نکند و طمع نداشته باشد. اهمیت این موضوع چنان است که «رضا» را یکی از مقامات برجسته عرفانی دانسته‌اند که بعد از توکل و تسلیم و تفویض به دست می‌آید. درباره تعداد مقامات، میان اهل معرفت وحدت نظر وجود ندارد. در این زمینه، تقسیم‌بندی ابونصر سراج طوسی، مناسب‌ترین و دقیق‌ترین تقسیم‌بندی به نظر می‌رسد. او مقامات عرفانی را دارای هفت مرحله می‌داند که به ترتیب عبارت‌اند از: توبه، ورع، زهد، فقر، صبر، توکل و رضا (دهباشی و میرباقری فرد، ۱۳۸۶: ۲۴۵-۲۴۶). بنابر نقل مذکور، رضا آخرین مقام عرفانی محسوب می‌شود؛ البته برخی از اهل معرفت، آن را از احوال عرفانی دانسته‌اند که در منزل چهارم بر سالک وارد می‌شود. هجویری، رضا را از یک‌سو مقام و از یک‌سو حال می‌داند و چنین می‌گوید: «و در جمله بدان که رضا نهایت مقامات است و بدایت احوال و این محلی است کی یک طرفش در کسب و اجتهاد است و یکی در محبت و غلیان آن، و فوق آن مقام نیست و انقطاع مجاهدت اندر آن است؛ پس ابتدای آن از مکاسب بود و انتهای آن از مواهب» (هجویری، ۱۳۸۲: ۲۲۶).

مستملی برای توضیح مقام رضا و اهمیت آن از داستان رانده شدن حضرت آدم (ع) از بهشت استفاده کرده و بدین‌وسیله درک و دریافت این مهم را برای شاگردان و سالکان و مخاطبان خویش آسان‌تر ساخته است. او در توصیف صوفیان حقیقی چنین می‌گوید: «و نیز ترسیدندی که اگر از خدای تعالی چیزی خواهیم، باشد که بالای دین ما در آن [خواستن باشد]، نیارستندی انبساط کردن، از بیم آنکه همه بزرگان در حال انبساط به سر درآمده‌اند، تا بزرگان چنین گفته‌اند که آدم علیه‌السلام همه بهشت یافته بود مگر یک درخت. بدان یکی انبساط کرد تا از همه برآمد» (مستملی بخاری، ۱۳۶۳: ۱۳۹/۱). در این بند، انبساط کردن به معنی گستاخی و ترک احتشام و زیاده‌طلبی است که در نقطه مقابل رضا قرار دارد و نویسنده آن را مذموم دانسته است.

۳-۲-۲- خودمختاری

رانده شدن از بهشت، یکی از بخش‌های مهم روایت قرآنی داستان حضرت آدم (ع) است که در شرح‌التعرف با رویکردهای مختلفی به آن پرداخته و مبانی و مصطلحات عرفانی متعددی به کمک آن تبیین و تشریح شده است. یکی از مباحث مهم عرفانی که نویسنده با استناد و استشهاد به این داستان به توضیح آن و اقناع مخاطب روی آورده، لزوم نفی اختیار از خود در طی طریق معرفت است: «و جمله سخن در این مسئله آن است که هرکه راضی باشد به کرد حق، به نظاره حق است و با حق است؛ و هرکه اختیار کند، نظاره خویش است و با خویش است. و تا بنده با خویش است، ذره‌ای کشیدن بلا را طاقت ندارد. و چون با حق باشد، بالای هر دو کون بکشد و باک ندارد. و اصل این اختیار که بر خلق بلا گشت، قصه آدم بود علیه‌السلام که تا بر اختیار حق قدم بیفشرد، بهشت مأوای او بود و حوا مونس او بود و ملائکه نظاره او بودند، و تاج عز بر سر او بود. چون یک قدم از حد اختیار حق بیرون نهاد، از لباس برهنه ماند و از جفت جدا ماند و از تاج بی‌تاج ماند و از بهشت بی‌بهشت و از اقبال ملایکه با اعراض گشت» (همان: ۱۳۰۹/۳).

بنابر بند بالا حضرت آدم (ع) زمانی از بهشت بیرون رانده شد که قدم از حد اختیار حق بیرون نهاد و به اختیار خود از میوه درخت ممنوعه خورد. در تألیفات عرفانی، حقیقت اختیار آن است که بندگان آنچه را خدای متعال برای آنها اختیار کرده است، به عنایت ازلی برای خود اختیار کنند (سراج طوسی، ۱۹۱۴، ۳۵۳). در این رویکرد از آنجا که حضرت آدم (ع) اختیار خود را بر اختیار حق ترجیح داد، دچار زلت و از بهشت رانده شد.

۳-۴- کنشگری شیطان

آنچه از جریان‌شناسی عرفان زاهدانه به دست می‌آید، برجستگی دو جریان عمده در قرن چهارم و پنجم هجری است. جریان اول مربوط به برخی عرفا هم‌چون ابوسعید ابوالخیر، ابوالحسن خرقانی و ابوالقاسم کرکانی است که در مضامین عاشقانه تمتع از نعمات دنیوی و دفاع از ابلیس و تبرئه و تعظیم مقام او سخن گفته‌اند. جریان دوم، همان اندیشه‌های مبتنی بر عناصر اصلی عرفان زاهدانه است که در سده‌های آغازین اسلام رواج داشت؛ جریانی که بزرگ‌ترین مؤلفان کتب اصلی تصوف هم‌چون ابوطالب مکی، ابوالقاسم قشیری، ابوالحسن هجویری و امام محمد غزالی را بر آن داشت تا همه‌جا به دفاع از مبانی اصلی این نوع از اندیشه‌های زاهدانه بپردازند (رحیمی، ۱۳۹۱: ۱۰۳ و ۱۱۲). بنابر نمونه‌هایی که در ادامه آورده خواهد شد، با آنکه مستملی بخاری در اواخر قرن چهارم و اوایل قرن پنجم می‌زیسته، در برخورد با ماجرای نقض امر ابلیس، تحت تأثیر جریان نخست نبوده و در دفاع از ابلیس و تبرئه و تعظیم مقام وی هیچ سخنی نگفته، بلکه در همه جا او را محکوم کرده است.

۳-۴-۱- خودپسندی

یکی از بخش‌های مربوط به داستان حضرت آدم (ع)، بخش مربوط به نقض امر ابلیس و سجده نکردن وی بر آدم (ع) است که اهل معرفت با رویکردهای متفاوتی آن را تأویل و تفسیر کرده‌اند. برخی در ارتکاب این عمل از شیطان دفاع کرده‌اند. حلاج را مؤسس نظریه تقدیس ابلیس دانسته‌اند که عین‌القضات آن را از وی گرفته و عنوان بزرگ‌ترین مدافع را به خود اختصاص داده است (نیکلسون، ۱۳۸۲: ۱۵۸). مستملی، از جمله سرزنش‌کنندگان ابلیس در نافرمانی از امر حضرت حق است و برداشتی منفی از این ماجرا دارد و آن را متأثر از غرور و تکبر و خودستایی ابلیس می‌داند. در چندین جا و به چندین مناسبت با تمثل به این داستان، مریدان و سالکان را از اعمال و اخلاق مذموم برحذر می‌دارد. او در توصیف صوفیان، یکی از ویژگی‌های برجسته آنها را این می‌داند که دیگران را بهتر از خود دانسته و از این روی با کس خصومت نمی‌کنند؛ سپس با مثال زدن بر داستان سجده نکردن ابلیس بر آدم (ع)، این آموزه را تبیین و تشریح کرده و در نهایت مریدان طریق معرفت را از خودبینی و خودپسندی برحذر داشته است: «و با تو در صحبت خصومت نکنند. از بهر آنکه ترا بهتر از خویش‌ت دارند. و با بهتر از خویش‌ت خصومت کردن روا

ندارند. نبینی که ابلیس را لعنة الله با آدم صلوات الله علیه خصومت از آن افتاد که خود را بهتر دانست، گفت: «أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ». اگر خود را از او کمتر دانستی، هیچ خصومت نیفتادی. وگر در این مسئله هیچ اصل نیست مگر آنکه چون فرشتگان هنر خویش در زیر پای آوردند و آدم را به از خویشتن دانستند و توفیق یافتند، پیش امر باز رفتند تا نیک‌بخت گشتند. و چون ابلیس هنر خویش پیش آورد، تا خویشتن را به از آدم دید تا خذلان او را دریافت و پیش امر باز نرفت، لاجرم شقی گشت و اصل شقاوت همه شقیان گشت. و خویشتن‌بینان را این پند بسنده است» (مستملی بخاری، ۱۳۶۳: ۱/۱۷۸).

نویسنده در جایی دیگر نیز دقیقاً با همین رویکرد به تبیین داستان حضرت آدم (ع) و ابلیس اشاره کرده و با تمثیل به این داستان، مریدان و طالبان را از عجب و خودپسندی برحذر داشته است: «و اصل مسلمانی خود این است که هرکه داند که او کسی است، هلاک شد، همچنان که ابلیس و هرکه بر خویشتن مقرر آید که من هیچ کس نه‌ام، نواخت یابد، همچنان که آدم علیه‌السلام» (همان: ۱۷۵۸/۴). مستملی، اصل مسلمانی را در نفی خود می‌داند که همانا اثبات حق است.

۳-۴-۲- بی حرمتی

مستملی بخاری در چندین جا و با چندین رویکرد، ماجرای سجده نکردن ابلیس بر حضرت آدم (ع) را تأویل و تفسیر و به‌واسطه آن مریدان و سالکان و مخاطبان را از بسیاری از صفات و کنش‌های مذموم برحذر داشته است. او این عمل شیطان را نشانه حرمت‌شکنی او دانسته و معتقد است که ایمان با بی‌حرمتی از بین خواهد رفت. او با این تمثیل، مخاطب را از بی‌حرمتی که به کفر منجر می‌شود، برحذر داشته است: «بزرگان چنین گفته‌اند که ایمان با بی‌حرمتی بقا نیابد. و کفر با حرمت داشتن بقا نیابد. و کفر یزول خیر من ایمان لا یدوم. و بیان این در دو قصه [است]: قصه ابلیس و قصه جادوان فرعون پیدا است. ابلیس مؤمن بود، چون او را امر آمد به سجده کردن آدم علیه‌السلام، گفت: أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ. بی‌حرمتی کرد و معارضه پیش آورد به طاعت و فرمان‌برداری. بدین بی‌حرمتی ایمان بر او به زوال آمد» (همان: ۲۲۵/۱).

حفظ حرمت که نتیجه آن حفظ ایمان است، در نظر مستملی بسیار مهم و از نکات کلیدی در طی طریق عرفانی و دستیابی به حقیقت است. از این روی وی در چندین جا به این مسئله پرداخته و داستان نقض امر ابلیس را مثالی برجسته برای آن دانسته است. بند زیر، یکی دیگر از شواهد این رویکرد تعلیمی نویسنده است که در آن به صراحت بی‌حرمتی را برابر با کفر دانسته شده است:

«و بعضی از بزرگان گفته‌اند که ابلیس به ترک سجود کافر نگشت، لکن به ترک حرمت کافر گشت، و آن بی‌حرمتی گفتار «انا» بود، از بهر آنکه در وقت خطاب حق، خویشتن دیدن بی‌حرمتی است. بایستی که چون او را امر آمد که: «اسْجُدُوا لِآدَمَ». تعظیم خطاب حق بر او چندانی غالب گشتی که خویشتن فراموش کردی او را از حق تعالی به آدم نظاره می‌بایست کرد تا او را مقدم دیدی. به تقدیم حق از خویشتن نظاره کرد تا او را مؤخر دید به قلت طاعت و شومی خویشتن دیدن، او را به کفر آورد. و بزرگان چنین گفته‌اند که: من رای نفسه لم یفلح فی الدارین» (همان: ۱۴۳۹/۴).

بنابر بند بالا علت کافر و ملعون شدن ابلیس، سجده نکردن نیست؛ بلکه بی‌حرمتی وی است که در نتیجه خویشتن‌بینی‌اش در وقت خطاب حق بر او غالب شد و وی را به نقض امر واداشت.

۳-۴-۳- بی تقوایی

علاوه بر تأویلات مذکور از ماجرای سجده نکردن ابلیس بر حضرت آدم (ع)، نویسنده رویکرد دیگری نیز به این قضیه دارد و از آن برای توضیح و تشریح اهمیت تقوا استفاده کرده است: «تقوی چندان آر که طاقت تست، همچنان که دیگر خدمت‌ها، که بنده به مقدار طاقت مخاطب است، لکن معنی آیت آن است که همه استطاعت‌ها در تقوی کن؛ یعنی عمل چندان آر که طاقت داری. باز تقوی هرچند می‌توانی می‌آر تا هرچه پیش آید، از او پرهیز کن تا ترا از ما ببرد که نتوان دانستن که ترا از ما چه برد؛ که کس باشد که او را از ما جفا نبرد، و کس باشد که او را از ما خدمت برد، چون ابلیس و بلعم. اگر

ابلیس خدمت نداشتی: «انا خیر» نگفتی و دعوی پیش نیاوردی؛ و اگر خویشتن را در خدمت مقصر دانستی، هم «انا خیر» دعوی نکردی» (همان: ۱۲۷۷/۳).

مستملی، تقوا را پرهیز از هر چیزی دانسته که سبب بُعد از خداوند می‌شود؛ چنان‌که به عقیده وی طاعت و خدمت چندین هزار ساله موجب غرور شیطان و «انا الخیر» گفتن و در نتیجه بُعد او شد. نویسنده در جایی دیگر مسئله دیدن طاعت از روی غرور ابلیس را در مقایسه با تواضع آدم (ع) در دیدن عصیان و نافرمانی خود، مطرح و با استشهاد و استناد به آن، تواضع و غرور را برای مخاطب تبیین کرده است: «علت وجود ایمان زهد نیست و علت زوال ایمان فسق نیست. خلافت آدم صلوات الله علیه از [پس] عصیان آمد، و لعنت ابلیس از [پس] خدمت. آدم عصیان آورد و بدید، خلافت یافت؛ و ابلیس طاعت آورد و بدید، لعنت یافت» (همان: ۴۲۲/۱).

از نظر اهل معرفت، ندیدن طاعت و ننازیدن به آن، دارای اهمیتی برجسته است و نشانه تواضع عبد در مقابل معبود است. در مصباح‌الهدایه در تعریف تواضع و انواع آن چنین آمده است: «و آن عبارت است از وضع نفس خود با حق در مقام عبودیت و با خلق در مقام انصاف. و وضع نفس با حق در مقام عبودیت یا به انقیاد اوامر و نواهی بود، یا به قبول تجلیات صفات، یا با فنای وجود در تجلی ذات» (کاشانی، ۱۳۸۲: ۲۴۵). بنابر این توضیح، ابلیس، انقیاد فرمان حق نکرده و از این روی مستحق لعنت شده است.

داستان سجده نکردن ابلیس یکی از داستان‌هایی است که مستملی با رویکردی منفی به آن پرداخته و در توضیح و تشریح آنچه مریدان باید از آن پرهیزند، بدان استناد و استشهاد جسته و با رویکردی تأویلی، سجده نکردن او و نقض امرش را نشانه بی‌حرمتی، تکبر و خودبینی و بی‌تقوایی دانسته است. به عقیده وی تمامی این صفات مذموم، سبب بُعد از حضرت حق می‌شود و فرد را مستحق لعن و طرد می‌کند: «و خردی آن است که خود را بزرگ‌ترین عالم داند؛ چنان‌که ابلیس که گفت: «انا خیر!» و خیریت صفت قُرب است، و او خویشتن را قریب دانست، لاجرم بُعد صفت او آمد» (مستملی بخاری، ۱۳۶۳: ۱۴۲۷/۴).

در جدول زیر بخش‌های مختلف روایت قرآنی داستان آدم (ع) به تفکیک نوع نگرش، برداشت تعلیمی نویسنده و کنشگر افعال بنابر داستان و تأویل مستملی آورده شده است:

جدول شماره (۱) - رویکرد تأویلی مستملی به داستان آدم (ع)

کنشگر	داستان	رویکرد تعلیمی	نوع نگرش
خداوند	بیرون رانده شدن از بهشت	غیرت الهی	مثبت
خداوند	بیرون رانده شدن از بهشت	محبت الهی	مثبت
خداوند	بیرون رانده شدن از بهشت	اهمیت سفر	مثبت
بهشت	بیرون رانده شدن از بهشت	بلای خاص	منفی
آدم (ع)	«ربنا ظلمنا» گفتن آدم (ع)	صحو و سکر	مثبت
آدم (ع)	خوردن میوه ممنوعه	لذت شنیدن خطاب دوباره حق	مثبت
آدم (ع)	خوردن میوه ممنوعه	طمع و زیاده‌خواهی	منفی
آدم (ع)	بیرون رانده شدن از بهشت	خودمختاری	منفی
ابلیس	نقض امر	خودپسندی	منفی
ابلیس	نقض امر	بی‌حرمتی	منفی
ابلیس	نقض امر	بی‌تقوایی	منفی

۴- نتیجه

بررسی داستان حضرت آدم (ع) در شرح/التعرف نشان می‌دهد نویسنده با نگرشی تأویلی یا حقیقی، کنشگران بخش‌های مختلف این ماجرا را خداوند، بهشت، آدم (ع) و ابلیس دانسته و از این طریق به تشریح و تبیین صفات خداوند و برخی از تعبیرات و اصطلاحات و اصول تعلیمی عرفانی پرداخته است. مهم‌ترین نتایج به‌دست‌آمده از این بررسی به شرح زیر است:

۱- نویسنده با رویکردی مثبت و تأویلی، کنشگر حقیقی در ماجرای نقض نهی و بیرون رانده شدن وی از بهشت را خداوند دانسته و در دو مورد به توضیح غیرت و محبت الهی اشاره کرده و در یک مورد نیز علت آن را ترتیب دادن سفر از بهشت به زمین و اهمیت آن در ریاضت نفس برای آدم (ع) دانسته است.

۲- انتساب فعل نقض نهی به آدم (ع) در شرح/التعرف با دو رویکرد مثبت و منفی تشریح شده است. در رویکرد مثبت، مستملی علت آن را این دانسته که آدم (ع) در حالت سکر و مستی از شنیدن خطاب خداوند در نهی، نقض را مرتکب شده تا بار دیگر خطاب دلنشین حق را بشنود؛ به بیان دیگر لذت شنیدن خطاب دوباره خداوند وی را بر این نقض نهی واداشته است. به تأویل نویسنده، همین حالت سکر و بی‌خویشتنی سبب شده که آدم (ع) پس از نقض نهی خداوند، «رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا» گوید و مشمول بخشش و رحمت الهی شود.

۳- یکی از رویکردها جالب نویسنده به داستان مورد بررسی این است که وی کنش حقیقی که باعث رانده شدن آدم (ع) به زمین شده را به بهشت نسبت داده است؛ بدین ترتیب که به عقیده وی چون بهشت به بودن پیامبر خدا در خود نازیده و با این ناز و تبختر، مرتکب زلت شده، به بالای خاص گرفتار آمده و خداوند او را از معیت با آدم (ع) محروم کرده است.

۴- برجسته‌ترین کنش ابلیس در ماجرای حضرت آدم (ع)، نقض امر او و سجده نکردن بر آدم (ع) است که با سه دیدگاه منفی در تبیین نفی خودپسندی، نفی بی‌حرمتی و ضرورت تقوا استناد و استشهد شده است. این نگرش منفی در حالی است که برخی از معاصران مؤلف از جمله: ابوسعید ابوالخیر، ابوالحسن خرقانی و ابوالقاسم کرکانی، رویکردی مثبت به ماجرا دارند و به دفاع از ابلیس و توجیه عمل او پرداخته‌اند.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. بالو، فرزاد؛ احمدی، شهرام و رضایی، مطهره. (۱۳۹۶). «خوانشی تراژیک از داستان ابلیس در سنت عرفانی با رویکردی ارسطویی». *تاریخ ادبیات*، ش ۷۹/۳، صص ۲۳-۵.
۳. پالمر، مایکل. (۱۳۸۵). *فروید، یونگ و دین*، ترجمه محمد دهگانپور و غلامرضا محمدی، تهران: رشد.
۴. جاویدانه، بهادر. (۱۳۸۹). «دفاع از ابلیس نزد برخی از اکابر صوفیان». *پژوهشنامه ادب حماسی*، دوره ۶، ش ۱۰، صص ۱۶۱-۱۳۴.
۵. حاجی اسماعیلی، محمدرضا؛ مطیع، مهدی و حسینی، اعظم‌السادات. (۱۳۹۰). «داستان آفرینش و سرگذشت حضرت آدم (ع) در قرآن». *مطالعات قرآن و حدیث*، س ۵، ش ۱، صص ۵۲-۲۷.
۶. دهباشی، مهدی و سید علی اصغر میرباقری فرد. (۱۳۸۴). *تاریخ تصوف (۱)*، تهران: سمت.
۷. رحیمی، روح‌اله. (۱۳۹۱). «مروری کوتاه بر بنیان‌های فکری عرفان زاهدانه در متون نثر فارسی»، *مجله علمی-پژوهشی زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قسا*، س ۳، ش ۳، صص ۹۱-۱۱۵.
۸. سجادی، جعفر. (۱۳۸۳). *فرهنگ اصطلاحات عرفانی*، چاپ هفتم، تهران: طهوری.
۹. سراج طوسی، ابونصر. (۱۹۱۴). *اللمع فی التصوف*، تصحیح رینولد آلین نیکلسون، لیدن: مطبعه بریل.

۱۰. سمیعی گیلانی، احمد. (۱۳۷۰). «درباره شرح‌التعرف»، معارف، دوره هشتم، ش ۳.
۱۱. سیف، عبدالرضا. (۱۳۸۰). «داستان آفرینش آدم در مثنوی معنوی»، ضمیمه مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی تهران، دوره ۱، شماره ۳، ۱۲۳-۱۴۳.
۱۲. غلامرضایی، محمد. (۱۳۸۸). سبک‌شناسی نثرهای صوفیانه، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
۱۳. قشیری، عبدالکریم بن هوازن. (۱۳۹۶). رساله قشیریه، ترجمه ابوعلی عثمانی، تصحیح سیده مریم روضاتیان و سید علی اصغر میرباقری-فرد، تهران: سخن.
۱۴. کاشانی، عزالدین محمود. (۱۳۸۲). مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه، مقدمه و تصحیح و توضیح عفت کرباسی و محمدرضا برزگر خالقی، تهران: زوار.
۱۵. مختاری، مسروره، مباشری، محبوبه و سرامی، قدمعلی. (۱۳۹۳). «رابطه بینامتنیت میان سوانح العشاق و عبهر العاشقین»، فصلنامه ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، س ۱۰، ش ۳۶، صص ۳۱۶-۲۸۵.
۱۶. مستملی بخاری، ابوابراهیم اسماعیل بن محمد. (۱۳۶۳). شرح‌التعرف لمذهب التصوف، با مقدمه و تصحیح و تحشیه محمد روشن، تهران: اساطیر.
۱۷. موسوی، زهراسادات و عبدالحسین فرزاد. (۱۳۹۳). «تجلی اشارات عرفانی حضرت آدم (ع) در آثار عطار»، عرفان اسلامی، س ۱۱، ش ۴۳، صص ۱۸۳-۱۶۵.
۱۸. مهمان‌نواز، علی و مهدی مهریزی. (۱۳۹۵). «بررسی جریان‌های کلامی اثرگذار بر‌التعرف کلابادی»، مطالعات عرفانی، ش ۲۳، ۲۰۶-۱۷۹.
۱۹. میری، محمد. (۱۳۹۲). «تفسیر عرفانی حدیث آفرینش انسان بر صورت الهی در اندیشه امام خمینی»، پژوهشنامه متین، س ۱۵، ش ۶۱، صص ۱۳۰-۱۱۱.
۲۰. نزهت، بهمن. (۱۳۸۹). «نظریه عشق در متون کهن عرفانی»، متن‌پژوهی ادبی، دوره ۱۴، ش ۴۳، صص ۶۲-۴۷.
۲۱. نیکلسون، رینولد. (۱۳۸۲). تصوف اسلامی، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن.
۲۲. هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان. (۱۳۸۲). کشف‌المحجوب، تصحیح ژوکوفسکی، تهران: طهوری.

